
ПРИКЛАДНІ СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

УДК 316.773.2(477)«312»

І. Л. Демченко

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗНАКОВО-СИМВОЛІЧНОГО ПРОСТОРУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

У статті на підставі зарубіжного та українського досвіду осмислення знаково-символічного простору виокремлено теоретико-методологічні аспекти дослідження останнього у їх відношенні до семіосфери України. Зазначено, що вивчення українського символічного простору здійснюється в контексті комунікативної раціональності та інформаційної парадигми, яка уможливорює застосування теорії комунікативної дії та синергетичного підходу до аналізу комунікативно-когнітивних практик. Це закладає підвалини для дослідження комунікативного простору як знакової системи, аналізу методологічних засад комунікативно-семіотичного моделювання, також для конструювання соціального простору та процесу його символізації.

Ключові слова: Україна, знаково-символічний простір, комунікативне моделювання, символізація, конструювання соціального простору, візуальна соціологія, демонізація символіки.

I. Вступ

У теоретико-методологічному аспекті актуалізація знаково-символічного виміру як фактора соціокультурного та політичного розвитку сучасного українського суспільства відіграє особливе значення, особливо, коли йдеться про творення та відтворення національних і політичних значущих сенсів у межах культурного простору пострадянського суспільства. Семіосфера на сучасному етапі державотворення постає як вагомий ресурс формування й підтримання національної ідентичності, а також як механізм політичної мобілізації та консолідації інформаційно-комунікативного простору України навколо базових цінностей, власних цілей і завдань.

І дійсно, тривалий час після проголошення незалежності Україна, як влучно підкреслив В. Гайдукевич, символічно так і не вибралася з нагромадження «совку», починаючи від малюнків на будинках та пам'ятників, до суто радянського салату «Олів'є» та шампанського на Новий рік [1]. Звісно, поступові зрушення відбувалися, національна семіосфера полишала ситуацію забуття, але більш серйозним проривом у цьому напрямі можна вважати події двох-трьох останніх років, які прийнято позначати маркерами «Євромайдану» та «Революції Гідності». Саме вони були тим поштовхом, який призвів до «тектонічних» зрушень української семіосфери, до знакової динаміки в її межах, до потреби у відродженні та оновленні семантичного поля семіосфери нашої країни в напрямі вивільнення націо- та державотворчого потенціалу останньої.

II. Постановка завдання

Мета статті – окреслення та аналіз основних теоретико-методологічних аспектів дослідження знаково-символічного простору України. Досягнення мети передбачає реалізацію таких завдань: по-перше, визначення парадигмальних і загальнометодологічних засад дослідження знаково-символічного простору; по-друге, розгляд окремих і більш конкретних методологічних прийомів дослідження останнього; по-третє, аналіз методології, яка застосована для вирішення проблеми збереження та захисту культурно-символічного простору України в контексті загроз і викликів сучасності.

III. Результати

Загальнометодологічною канвою в контексті розгляду проблеми знаково-символічного аспекту комунікації в соціокультурному вимірі є напрацювання класиків західної думки: теорія комунікативної дії Ю. Габермаса, системна теорія комунікації Н. Лумана, концепт ідеальної мовної комунікативної спільноти К.-О. Апеля. Окремо не можна не згадати потенціал застосування синергетичної парадигми до осмислення базових комунікативно-когнітивних стратегій (Л. Кіященко). Загалом необхідно відзначити, що без урахування методологічних аспектів комунікативної раціональності та інформаційної парадигми навряд чи можливе продуктивне й перспективне дослідження проблематики знаково-символічного простору.

Не менш важливим для нас є питання дослідження *комунікативного простору як знакової системи*, яке пов'язують з трьома семіотичними традиціями в науці: теоріями Ф. де Сосюра, Ч. Пірса та Г. Фреге. Поширеним у семіотиці є виокремлення двох ліній, одна з яких тягнеться

від Ч. Пірса (це англо-американська «семіотична» традиція, серед представників якої варто назвати Ч. Морріса, Ч. Огдена, І. Річардсона, Т. Себеока та ін.), тоді як інша, «семіологічна», пов'язана з ім'ям Ф. де Сюзюра (Р. Барт, Ж. Бодрійяр, Ж. Дерріда, Ю. Крістева, К. Леві-Стросс, К. Метц та ін.).

Останніми роками на Заході порушують питання про «поворот до Пірса» в семіотиці, оскільки семіотика американського вченого і його послідовників робить акцент на процесі семіозису (знакового процесу), а знак визначається як тріадичне відношення, яке зумовлює динамічний процес інтерпретації. У цьому аспекті, коли ми порушуємо питання про структурні особливості знаково-символічного простору, важливими є методологічні принципи, які, на основі теорії Ч. Пірса, можна встановити як релевантні дослідженню процесів соціокультурних трансформацій у їх комунікативно-семіотичному контексті. Наприклад, тріадична структура знаку, яка зумовлює природу його мінливості в комунікаціях, статичний спосіб його існування в контексті комунікації, специфіка статичного та динамічного способів існування знаку в комунікаціях і їх взаємозв'язку.

Враховуючи вищезазначене, сучасною дослідницею Н. Лук'яною розроблені та запропоновані *методологічні засади комунікативно-семіотичного моделювання*, які базуються на актуалізації в межах сучасної наукової традиції ідей еволюційної метафізики Ч. Пірса у їх зв'язку з його семіотичною концепцією [4].

Цікавим і теоретично цінним є висновок дослідниці, зроблений нею в процесі вивчення місця комунікативної події в межах соціальних і культурних трансформацій: «Дослідження структури й закономірностей комунікативно-семіотичних процесів вимагало аналізу семіотичної системної ієрархії культури... Застосування ключових положень постнекласичної методології надало змогу розкрити принципи формування та функціонування комунікативної події як ключового семіотичного елемента культури. У результаті зроблено висновок, що роль комунікативної події в тому, що вона є «критичною точкою», вплив на яку може змінити темп і спрямованість процесів соціокультурних змін, а за наявності фактора когерентності трансформувати сценарій розвитку культури» [4, с. 6]. Ідеться, по-перше, про те, що моделювання комунікативного простору неможливе поза символічним його виміром; по-друге, символізація безпосередньо впливає на виникнення й функціонування комунікативної події, яка позначається на соціокультурних трансформаціях у суспільстві; по-третє, скорельованість комунікативної події та фактора символізації надає змогу, враховуючи погляд на людину як на *Homo significans*, обрати комунікативну стратегію подальшого розвитку культури.

Окремою чималою групою є праці, які представляють практику комунікативного моделювання. Їх можна класифікувати на основі базової моделі комунікації, виокремивши такі «лінії» комунікативного моделювання: а) «лінія Г. Лассуелла», яка включає моделі Г. Лассуелла, Р. Бреддока, Дж. Гербнера, стенфордську модель комунікативного процесу (відому ще як SMCR-модель), автором якої є Д. Берло, та наратологічну модель подвійної комунікації В. Шміда; б) «лінія К. Шеннона – У. Вівера», що включає моделі К. Шеннона – У. Вівера, Д. Осгуда – В. Шрамм, М. ДеФлера, М. Денса, двоступеневу модель комунікації П. Лазарсфельда і його колег, а також багатоступінчасті моделі Г. Вейман, М. Гранноветтера, маркетингову модель Ф. Котлера та модель комунікації М. Мескон; в) «лінія Т. Ньюкомба», що складається з моделей Т. Ньюкомба, Б. Вестлі – М. Макліна, Дж. і М. Рілі та Г. Малецькі; г) «лінія Р. Якобсона», що включає модель самого Р. Якобсона, а також моделі Ю. Лотмана та У. Еко.

Для означення специфіки знаково-символічного простору України часів її незалежності важливо звернутися до *проблеми конструювання соціального простору та процесу його символізації*. Особливо, коли йдеться про осмислення специфіки конструювання соціокультурного простору, за умови його входження до більш великого соціального простору, наприклад євразії, що може призвести до радикальних змін і трансформацій нашого соціально-комунікативного буття. У цьому випадку осмислення умов символізації соціокультурного простору як українського постає вже не лише теоретичною, а й найгострішою смисложиттєвою проблемою для всього населення країни, умовою її соціальної та національної самоідентифікації або ж перешкодою. Подібна сенсубуттєва потреба й виступає підставою для дослідження процесу конструювання символічного простору України.

Аналіз знаково-символічного конструювання соціального простору є предметом дослідження різних соціологічних та соціально-філософських підходів. Окремою базою є праці І. Гофмана, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, Р. Коллінза, Е. Сейєра, Х. Гоффмана, С. Гавриленко, С. Дамберга, В. Єлізарова, В. Пісачкіна, які надають змогу простежити умови організації соціального простору та виявити принципи його динамічності, протяжності. Цей простір формується, зокрема, коли йдеться про специфіку перебігу націотворчих процесів у сучасному українському суспільстві, в умовах сигніфікації не лише географічно-територіального, а й культурного середовища проживання, що, безсумнівно, вимагає розгляду умов символізації цього простору.

Не варто забувати, зауважує Г. Говорухін, що процес символізації проходить в умовах ментальних (колективно-психологічних), територіальних (історичних, географічних, частково соціологічних), мовних (лінгвістичних) і соціальних (соціологічних і соціально-філософських) факторів. Постаючи явищем інтегративним, цей процес вимагає активного використання міждисциплінарного інструментарію, що надає змогу охопити безліч граней феномена конструювання [2, с. 2–3].

Коли йдеться про вербальні комунікативні взаємодії в контексті символізації, то тут методологічно цінність мають ідеї та праці Р. Барта, П. Бергера, Ж. Бодрійяра, Г. Гадамера, М. Ільїна, Г. Косікової, Ж. Лакана, К. Леві-Строса, Н. Лумана, Ж.-Ф. Ліотара, Т. Лукмана, Дж. Міда, С. Огдена, І. Річардсома, О. Розенштока-Хюссі, Е. Селіра, А. Шюца, У. Еко, Р. Якобсона та ін.

Міждисциплінарний характер має також підхід до аналізу візуальної комунікації в межах символізації соціокультурних трансформацій, особливо, коли брати до уваги основні тенденції, які охоплюють не лише технологічну, а й когнітивну, соціальну та культурну сферу медіавиробництва, поява яких супроводжує ці трансформації: *дигіталізація* (стрімке поширення цифрових технологій у виробництві, обробці та збереженні медіаконтенту), *медіатизація соціального простору* (процес формування принципово нової топології масової комунікації, що супроводжується конвергенцією публічної та приватної сфер, перетином глобального й локального в ході пізнання ареалу медіаповідомлення) [14, с. 87–106]; *збільшення частки візуального компоненту в соціальній комунікації* (зростання ролі візуального стимулу як фактора впливу на суспільство за допомогою медіаповідомлень, здатних не тільки формувати ставлення до висвітлених фактів у ЗМІ, а й визначати можливі в зв'язку із цим соціальні реакції). Вивчення цих тенденцій, на чому акцентує увагу О. Якунін, здійснюється в контексті нової галузі знання *візуальної медіантропології*, що досліджує специфіку візуального медіатексту на всіх етапах його функціонування – від проектування й виробництва до соціальних ефектів, що породжуються ним у сучасній культурі. Автор, констатує відсутність цілісного, інтегрованого погляду на природу й онтологію візуальної комунікації в сучасному знанні про медіа, висуває ідею єдиної методології аналізу візуальної практики, у якій може бути досягнутий синтез знань про генезис, кодування, трансляцію та розуміння зображення в межах медіакомунікацій [12].

Ну і, звісно ж, *візуальна соціологія*, потенціал якої важко переоцінити. Вона використовує зображення та інші видовищні об'єкти під час аналізу суспільства та культури. Як новий напрям візуальна соціологія відштовхується від декількох інтелектуальних імпульсів, які відображають занепокоєність візуальним, а також епістемологічні пошуки посткласичної науки. Упродовж останньої чверті ХХ ст., осмислюючи питання образу як конструкції, синтетичний зміст зображення, що містить документальну інформацію про дії та символічну інформацію, а також проблему зображення як комунікативної стратегії, візуальна соціологія: 1) зробила вагомий внесок у польові дослідження; 2) відкрила нові джерела первинних даних для соціального та культурного аналізу; 3) порушила питання про легітимність візуального звіту як засобу викладу академічних результатів; 4) підтвердила, що нові цифрові засоби інформації забезпечують неочіненні можливості для дослідження, навчання та комунікації; 5) відкрила, яким чином дослідження, що застосовує візуальні матеріали, може посилити прикладні ініціативи соціальних наук [13, с. 145]. «Зміни, – наголошує В. Солдатова, – яких зазнає сучасне суспільство, провокують інтенсивні методологічні пошуки... Наростаюча експансія візуального викликає потребу будувати методологічний апарат відповідно до змін, що відбуваються в соціальній реальності. Тенденції розвитку методів соціології надають змогу зробити висновок про зростання затребуваності методів візуальної соціології, які вже на цьому етапі свого розвитку успішно доповнюють традиційні вербальні методи» [10, с. 206].

Доповнюючи зазначене, зауважимо, що українська, як і будь-яка інша, сучасна культура пропонує різні способи організації комунікативного простору, які можна поділити на *вербально-акустичні, вербально-текстуальні та візуальні*. Останні десятиліття засвідчують перенесення акценту з вербальних на візуальні способи організації й інтерпретації комунікативних просторів і актів. Це перенесення в науковій літературі пов'язане з терміном «*візуальний (пикторіальний, іконічний) поворот*» [3; 8]. «Вербальні трансляції культури, – пише І. Мелік-Гайказян, – домінували в епохи, коли символом було слово... Враження, що народжуються візуальністю, стали наповненням повсякденності сучасної культури... Ступінь поширеності нових комунікативних засобів змінила співвідношення між каналами трансляції на користь... явного переважання прагматики та синтактики, і це зробило частку семантики нікчемною. У принципі, саме це змушує покладати провину за трансформацію культури на сучасні комунікативні засоби» [6, с. 15].

Для визначення природи комунікативно-символічного простору принципним є *розмежування понять «дійсність» та «реальність» і, відповідно, «подія-в-дійсності» та «подія-в-реальності»*, які осмислені І. Мелік-Гайказян, що спирається на праці А. Вайтхеда. Вона стверджує: «З позиції інформаційно-синергетичного підходу зрощення результатів генерації, фіксації та кодування інформації створює подію-в-дійсності, а зрощення результатів трансляції інформації та побудови оператора створює подію-в-реальності» [11, с. 105]. Це надає змогу визначити межі комунікативного простору, які марковані, з одного боку, подією-в-дійсності, як результат процесу кодування, а з іншого – подією-в-реальності, як результатом побудови оператора, що дає підстави змістовно визначити *комунікативний простір як фазовий простір форм знаку*, а відповідно, і способи управління ними [5, с. 65].

Не менш вагомим аспектом є ситуація, пов'язана із захистом та збереженням національної культурно-символічної спадщини, яка опинилась перед загрозою деформації як з боку «суперечливих» євроінтеграційних впливів, так і в світлі наростання культурно-інформаційної експансії з боку ідеології «російського миру». Із цією метою нам хотілося б звернутися до методології іта-

лійського філософа А. Грамші, а саме до його *теорії про молекулярну агресію стосовно культурного ядра нації*.

Ідеться про те, що не лише більша частина населення, а й влада панівного класу спирається на «культурне ядро» суспільства, яке включає сукупність уявлень про світ і людину, про добро і зло, прекрасне і потворне, безліч символів і образів, традицій та пересудів, знань і досвід багатьох століть. Поки це ядро стабільне, у суспільстві є «стійка колективна воля», спрямована на збереження існуючого порядку, а підрив цього «культурного ядра» та руйнування колективної волі призводять до революції, натомість, створення цієї умови – «молекулярна» агресія стосовно культурного ядра. Молекулярна, тому що робиться це поступово та охоплює широкий спектр впливу з метою зміни настроїв та уподобань населення, через маніпуляцію масовою свідомістю та груповою ідентичністю. Ідеться про гегемонію (за Грамші), яка передбачає «сегментацію та стандартизацію» суспільства [7], що призводить до «атомізації» останнього. Прикладом цієї «молекулярної» агресії може бути дезінформаційна політика Росії в ході військової кампанії проти України, коли відбувається створення та нав'язування іншокультурних цінностей через покладання штучного «культурного ядра», що не відповідає національним інтересам української держави.

Одним з елементів цього деструктивного впливу є не лише заміна самих символів, а й підміна їх внутрішнього наповнення, внутрішнього змісту понять та образів. Наприклад, *демонізація символіки*, згадаймо відому «візитівку Яроша», або ж підміна понять – віднаходження спільного між емблемою полку «Азов» та емблемою девізії СС «Дас Райх»; численні маніпуляції російських журналістів із семантичним контентом семіотичного простору Євромайдану: гасло «Україна для українців» сприймається ними як гасло політики расизму, мовляв, у країні проживає 130 національностей, що не відповідає дійсності; червоно-чорний прапор як символ нацистської «ідеології крові та ґрунту»; копіювання гасел «Україна понад усе» та «Слава Україні – Героям Слава!» з аналогічних німецько-фашистських «Німеччина понад усе» або ж «Хайль Гітлер – Зіг хайль!» тощо.

IV. Висновки

Узагальнюючи зарубіжний та український досвід вивчення знаково-символічного простору та застосовуючи його до дослідження семіосфери сучасної України, потрібно наголосити на такому: а) осмислення знаково-символічного простору здійснюється в контексті комунікативної раціональності та інформаційної парадигми, яка уможливорює застосування теорії комунікативної дії та синергетичного підходу до осмислення комунікативно-когнітивних практик; б) парадигмальний контекст закладає підвалини для дослідження комунікативного простору як знакової системи, аналізу методологічних засад комунікативно-семіотичного моделювання, для конструювання соціального простору та процесу його символізації; в) поряд з потенціалом теорії вербальної комунікативної взаємодії, чимале евристичне значення для осмислення знаково-символічного простору сучасної України мають ще візуальна медіаантропологія, візуальна соціологія та теорія про молекулярну агресію стосовно культурного ядра нації, яка більше стосується проблеми збереження й захисту семіосфери.

Наведений аналіз теоретичних і методологічних засад знаково-символічного простору України має значення для сучасного соціогуманітарного знання та соціальної комунікації, особливо її прикладного аспекту, і може бути використаний для осмислення специфіки українського транзитивного суспільства в семіотичному аспекті.

Список використаної літератури

1. Гайдукевич В. Кому нужна сила знаков [Електронний ресурс] / В. Гайдукевич // Зеркало недели. Украина. – 2015. – № 15. – 24 апреля. – Режим доступа: <http://gazeta.zn.ua/internal/komu-nuzhna-sila-znakov-html>.
2. Говорухин Г. Э. Символическое конструирование социального пространства осваиваемого региона : автореф. дис. ... д-ра соц. наук : 22.00.04 / Г. Э. Говорухин ; Амур. гуман.-пед. гос. ун-т. – Комсомольск-на-Амуре, 2009. – 48 с.
3. Инишев И. Н. «Иконический поворот» в теориях культуры и общества / И. Н. Инишев // Логос. – 2012. – № 1 (85). – С. 184–211.
4. Лукьянова Н. В. От знака к семиотическим конструктам коммуникативного пространства: монография / Н. А. Лукьянова. – Томск : Изд-во Томс. политех. ун-та, 2010. – 245 с.
5. Мелик-Гайказян И. В. Событие-в-действительности и событие-в-реальности / И. В. Мелик-Гайказян // Вестник Томского государственного университета. – 2009. – № 3 (7). – С. 53–67.
6. Мелик-Гайказян И. В. События, организующие коммуникативное пространство / И. В. Мелик-Гайказян // Конструирование человека. – Томск, 2009. – С. 13–20.
7. Олейников А. А. Экономическая теория: политическая экономия национального хозяйства : в 2 ч. / А. А. Олейников, С. Л. Данильченко, М. В. Ульянова. – Москва : Ин-т русской цивилизации, 2011. – С. 654–669.
8. Савчук В. В. Иконический поворот / В. В. Савчук // Философские науки. – 2010. – № 5. – С. 134–139.
9. Сергеева О. В. Исследовательское поле визуальной социологии / О. В. Сергеева // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2008. – Т. XI. – № 1. – С. 136–146.

10. Солдатова В. Методы визуальной социологии в исследовании фотографии как инструмента регуляции социального поведения / В. Солдатова // Соціальні технології: актуальні предмети теорії та практики. – 2013. – Вип. 59–60. – С. 197–207.
11. Столин В. В. Исследование порождения зрительного пространственного образа / В. В. Столин // Восприятие и деятельность : сб. ст. ; [ред. А. Н. Леонтьев]. – Москва : МГУ, 1976. – С. 101–208.
12. Якунин А. В. Междисциплинарный подход к анализу визуальной коммуникации: от частных задач к единой методологии исследования [Электронный ресурс] / А. В. Якунин // Медиаскоп : электронный научный журнал. – 2015. – № 2. – Режим доступа: <http://www.mediascope.ru/?q=node/1703>.
13. Grady J. Visual Sociology [Электронный ресурс] / J. Grady // 21st Century Sociology: A Reference Handbook. – Режим доступа: www.sagee-reference.com/sociology/ReadersGuide.
14. Jansson A. Textural Analysis. Materialising Media Space / A. Jansson // Geographies of Communication: The Spatial Turn in Media. – Göteborg, 2006. – P. 87–106.

Стаття надійшла до редакції 08.06.2016.

Демченко И. Л. К вопросу об определении теоретико-методологических аспектов исследования знаково-символического пространства современной Украины

В статье на основании зарубежного и отечественного опыта осмысления знаково-символического пространства выделены теоретико-методологические аспекты исследования последнего в их отношении к семиосфере Украины. Отмечено, что изучение украинского символического пространства осуществляется в контексте коммуникативной рациональности и информационной парадигмы, которая делает возможным применение теории коммуникативного действия и синергетического подхода к анализу коммуникативно-когнитивных практик. Это закладывает основы для исследования коммуникативного пространства как знаковой системы, анализа методологических основ коммуникативно-семиотического моделирования, а также для конструирования социального пространства и процесса его символизации.

Ключевые слова: Украина, знаково-символическое пространство, коммуникативное моделирование, символика, конструирование социального пространства, визуальная социология, демонизация символика.

Demchenko I. As for the Question of Theoretical-Methodological Aspects of the Research the Sign-Symbolic Space of Modern Ukraine

The aim of this paper is the isolation and consideration of the theoretical-methodological principles of the research the sign-symbolic Ukrainian space.

Research methodology. Here is applied the aim-methodological reception which gives the possibility not only to reveal the basic theories and approaches based on which is possible the learning the sign-symbolic Ukrainian space, but also to open the connection between them which is based on interdisciplinary principles.

Results. Here is proved that the studying the Ukrainian symbolic space is making in the context of communicative rationality and information paradigm which gives the possibility to use the theory of communicative action and synergetic approach to the analysis of the communicative-cognitive practices. It lays the basic for the research the communicative space as the sign system, for analyses the methodological principles of the communicative-semiotic modeling, for constructing social space and the process of its symbolization. Beside the important meaning also has visual medianthropology, visual sociology and the theory of molecular aggression regarding cultural core of the nation, which more concerned with the problems of keeping and saving semiosphere.

Novelty. Firstly, on the base of aim-methodological reception is highlighted and analyzed the theoretical and methodological principles of this research the sign-symbolic Ukrainian space.

The practical significance. Given by the author analyze of theoretical and methodological principles of sign-symbolic Ukrainian space has the important meaning for the modern socio-humanitarian knowledge and social communication, especially its applied aspects, and it can be used for the understanding the specific of the Ukrainian transitive society in the semiotic aspect.

Key words: Ukraine, sign-symbolic space, communicative modeling, symbolization, social space construct, visual sociology, symbolic demonization.